

A törvényszéki beszéd az ókori Athénban és Rómában^[*]

A klasszikus retorika egyik nagy témája a *beszédajták*, a *genera causarum*. Iszokratész pl. négyféle ügyfajtáról beszélt: törvényszéki, tanácsadó, dicsérő és feddő. Az Anaximenésznek tulajdonított *Rétorika Alexandroszhoz* megkülönböztetett törvényszéki és tanácsadó beszédet, és ezeknek hét alfaját különítette el: rábeszélő, lebeszélő, dicsérő, feddő, vádoló, védő és oknyomozó beszéd.^[1] Arisztotelész volt az, aki filozófiai alapon az összes szónoki megnyilatkozást három csoportba sorolta: „A retorikának szám szerint három válfaja van, mert a hallgatóság is háromféle. A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra. A hallgató szükségszerűen közönség vagy ítélő, mégpedig vagy elmúlt események megítélője, vagy eljövendőké. Az eljövendő események megítélője pl. a népgyűlés tagja, az elmúltaké pl. a bíró, a szónoki képességé az egyszerű közönség. Következésképpen szükségszerűen három válfaja van a szónoki beszédnek: *tanácsadó, törvényszéki és bemutató*” (Rét. 1, 3; 1358b).^[2]

I. BEVEZETÉS

A *törvényszéki beszéd*, lat. *genus iudiciale*, gör. *to dikanikon genos*. Meghatározása: „A törvényszéki beszéd peres eljáráshoz kapcsolódik, és vádat vagy keresetet tartalmaz, valamint védelmet” (Rhet. Her. 1, 2, 2^[3]).^[4] Ítélethozatalra kötelezett bíró v. bírák előtt tartandó beszéd egy a múltban történt tényállásról a vád vagy a védelem céljából. A szónok a tényállást az igazságos (gör. *dikaion*, lat. *iustum*) vagy igazságtalan (gör. *adikon*, lat. *iniustum*) alternatívájából közelíti meg (Ariszt. Rét. 1, 3, 1358b), bár ezt Quintilianus leegyszerűsítésnek tekinti: „Azok mellé sem sorakoznék fel, akik szerint a dicsérő beszédnek az erkölcsi jóra, a tanácsadónak a hasznosra, a törvényszékieknek az igazságosra vonatkozó kérdés a tárgya – az ő felosztásuk ugyanis inkább könnyed és lekerekített, mint igaz. Mindez ugyanis valamiképpen egymást támogatja, hiszen a dicsőítésben

[*] Jelen dolgozatot az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán adtam elő tanárok és hallgatók számára 2011. január 25-én.

[1] Vö. *Retorikai lexikon*, 2010, 140.

[2] Arisztotelész, 1999, 38.

[3] Cornificius, 1987, 71.

[4] Vö. *Retorikai lexikon*, 2010, 1223.

is foglalkozunk az igazságossággal és a hasznossággal, a tanácsadásban is az erkölcsi jóval, és ritkán találni olyan peres ügyet, amelynek egy részében nem bukkan elő valami a fentiekből” (3, 4, 16).^[5] Ha a tényállást igazságtalannak ítélik, akkor az a vád (gör. *katégoria*, lat. *intentio*) köteletségének felel meg, amely büntetőjogilag *accusatio* (vád), polgárjogilag *petitio* (kereset). Ha igazságosnak ítélik, akkor a védelem (gör. *apologia*, lat. *depulsio, defensio*) köteletségének felel meg. A vád és a védelem egymás elleni tevékenységének összessége az *actio, a per*, a peres eljárás.^[6]

Egy megtett cselekedet, amely bíróság elé kerül, ki van téve a törvény (*lex*) megítélésének. A peres eljárás (*actio*) feladata, hogy a megtett cselekedetet helyesen rendelje hozzá a törvényhez. Ezáltal mind a megtett cselekedet, mind a törvény kétségessé válik. Mindkettő helyes hozzárendelése csak akkor történhet meg, ha egyfelől a törvényre orientálva meghatározzák a cselekményt, másfelől ha a cselekményre orientálva értelmezik a törvényt. A peres eljárásnak ez a kettős feladata kétféle kérdés kialakításához vezet a törvényszéki ügyön belül, az egyik a logikai fajta (*genus rationale*), amelynek feladata a megtett cselekedet megítélése, a másik a törvényes fajta (*genus legale*), amelynek feladata a törvény megítélése; vö. „A meghatározás is egyaránt vonatkozhat a két fajtára, arra is, amelyek a tények, arra is, amelyek az írott szó vizsgálatában áll” (Quint. 3, 6, 89). A logikai fajtában tehát egy megtörtént cselekmény megítéléséről van szó a törvény alapján; a törvényes fajtában pedig egy törvény megítéléséről egy megtett cselekmény alkalmából. De ez már az *ügyállás* tanához tartozik.^[7]

Az *ügyállás* lat. *status, constitutio*, gör. *sztaszisz*. A fennmaradt ókori retorikák közül elsőként a Rhet. Her. tárgyalja a Kr. e. 86–82 között, és így határozza meg: „Az ügyállás (*constitutio*) az alperes első védekezése egybekapcsolva a felperes vádjával” (1, 11, 18). Néhány évvel később Cicero így definiálja: „Az ügyállás (*constitutio*) az ügyek első ütközése, amely a vád elhárításából adódik” (*De invetione* 1, 10). Cicero meghatározása pontosabb, mert megmondja azt is, hogy az „ütközés” miből adódik: „a vád elhárításából”. Quintilianus azonban nincs megelégedve e meghatározásokkal: „Az ügyállást (*status*) egyesek az ügyek első összeütközésének nevezték – szerintem jól gondolták, de rosszul fogalmazták meg. Az ügyállás ugyanis nem az első összeütközés („Megtetted. – Nem tettem.”), hanem ami az első ütközésből származik, tehát a fő kérdés fajtája („Megtetted. – Nem tettem. – Megtette-e?”, vagy: „Ezt tetted. – Nem ezt tettem. – Mit tett?”). Mivel ezekből a kérdésekből derül ki, hogy az előbbit következtetés, az utóbbit meghatározás segítségével kell vizsgálni, és mindkét fél ebből indul ki, ezért a fő kérdés a következtetésen vagy a meghatározáson alapuló ügyállás körébe tartozik” (3, 6, 5). Quintilianus helyesbítő kiegészítése jogos, mert Cicero a kiegészítésével csak azt magyarázza, honnan származik az összeütközés, Quintilianus pedig azt, hogy az összeütközésből származik az ügyállás,

[5] Quintilianus, 2008, 222.

[6] Lausberg, 1960, 61. § 1.

[7] Uo. 140–142. §.

mert maga az összeütközés még nem ügyállás, hanem az, amit abból levonnak a megfelelő kérdéssel. Indokolt tehát Quintilianus kiegészítő értelmezése.

Az ügyállásnak több fajtája van, számuk és felosztásuk a szerzők felfogása szerint változik. Jól tükrözi ezt *Cornificius* álláspontja: „Mások négyféle ügyállást különböztettek meg: a mi tanárunk úgy vélte, hogy három van, nem azért, hogy amazok leleményét kisebbítse, hanem hogy megmutassa: kétszeresen és kétféleképpen osztották fel azt, amit egyszerűen csupán egynek kellett volna tanítani. (...) Az ügyállás tehát, mint előbb mondtam, háromféle lehet: következtetésen (*coniecturalis*), törvényen (*legitima*) és jogosságon (*iuridicialis*) alapuló” (1, 11, 18). A következtetésen alapuló ügyállás esetében maga a tény vitás; következtetéssel vizsgálják, hogy megtörtént-e vagy sem; pl. „*Aias örültségében kardjába dől. A véletlenül megérkező Ulixes kirántja testéből a kardot. Aias testvére, Teucer meglátja ebben a helyzetben, és gyilkossággal vádolja.*” Következtetéssel keresik az igazságot: Ulixes ölte-e meg Aiaszt? „Törvényen alapuló az ügyállás, ha valamely szöveg kapcsán vagy szöveg miatt jön létre vita. Ezt hat körülmény idézheti elő: a szöveg és értelmezése, ellentmondó törvények, kétértelműség, meghatározás, kifogás és okoskodás” (1, 11, 19). Pl. kétértelmű ez a végrendelet: „*Örökösöm feleségemnek 30 font olyan ezüstedényt adjon, amelyet akar.*” Az örökös is, és a feleség is az „amelyet akar” kitévelt önmagára érti. Vita tárgya, hogy kire vonatkozik. „Jogosságon alapul az ügyállás, amikor a tényállás nyilvánvaló, viszont azt vizsgálják, hogy jogos vagy jogtalan-e. Ennek az ügyállásnak két fajtája van, az egyiket függetlennek, a másikat kiegészítettnek nevezzük. Független tényállás esetén a tényt önmagában jogosan történtnek mondhatjuk, anélkül, hogy egyéb külső körülménnyel kiegészítsenék. (...) Kiegészített ügy esetén a védekezés önmagában gyenge, és egy külső körülménnyel kiegészítve erősítjük meg. Négy fajtája van: az elnézés, a vád elutasítása, a vád áthárítása és mérlegelés” (1, 14, 24). Pl. mérlegelés: „*C. Popilius, miután bekerítették a gallok, és semmiképpen sem tudott kitörni, tárgyalásokba bocsátkozott az ellenség vezéreivel; úgy vonult el, hogy a málhákat otthagya, a sereget viszont elvezette. Jobbnak ítélte a málhát elveszíteni, mint a hadsereget. Seregét elvezette, málháját otthagya; törvény elé idézték felségsértés vádjával*” (1, 15, 25).

Cicero *De inventione* (A feltalálásról) c. művében négy ügyállást vesz fel: következtetésen (*coniecturalis*), meghatározáson (*definitiva*), minőségen (*qualitativa*) és jupon alapulót (*translativa*) (1, 8, 10). Ugyanezen művében hangsúlyozza, hogy mindegyik ügyfajta az előbb felsorolt ügyállások valamelyikébe tartozik (2, 51, 155). Az *Orator* (A szónok) c. munkájában három ügyállást sorol fel: következtetésen, meghatározáson és milyenségen: „Hiszen bármi is az, ami peres ügyekben vagy politikai gyűléseken szóban forog, fel kell derítenünk: fennáll-e (*sitne*), miben áll (*quid sit*) és milyen (*quale sit*) természetű dolog. A fennállása jelekből derül ki, mibenléte meghatározásokból, milyensége jó és rossz oldalainak megvilágításából” (14, 45).

Quintilianus egy egész fejezetet szentel az ügyállásnak (3, 6), és részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy hány ügyállás van. Áttekintéséből kiderül, hogy voltak olyanok, akik csak két ügyállásról beszéltek, de olyanok is, akik nyolcra (3, 6, 31–55). Majd így folytatja: „Ezt az egész rendszert egyesek úgy

osztották fel, hogy a logikaiakat (*rationales*) nevezték ügyállásoknak, a törvényeseket (*legales*) pedig... főkérdéseknek: az előbbieken a valóságra, az utóbbiakban az írott szövegre irányul a vizsgálat” (3, 6, 55). Ezután ismerteti saját felfogását: „A szerzők túlnyomó többségét követve megtartottam a három logikai ügyállást (*rationales status*) – a következtetést, a minőséget és a meghatározást (*coniecturam qualitatem finitionem*) – és egy törvényest (*legalem*). Ezeket tartottam általános (*generales*) ügyállásoknak. A törvényest öt alfajra osztottam: a ’szöveg és értelmezése’, a törvények közti ellentmondás, a levezetés, a kétértelműség és a kifogás ügyállására. Most azonban rájöttem, hogy az általános ügyállások közül e negyediket el lehet vetni” (3, 6, 66–67). Ez utóbbi nézetét még egyszer megindokolja: „Azoknak kell tehát hinnünk, akiknek tekintélyét Cicero is követte, és akik szerint minden vitában háromféle főkérdés merülhet fel: ’létezik-e?’, ’mi az?’, ’milyen?’ Maga a természet is erre tanít minket, hiszen először is lennie kell valaminek, ami kétséges, erről pedig nem lehet megállapítani, hogy mi az és milyen, amíg a léte nem bizonyos –, ezért ez az első főkérdés. De attól, hogy valaminek a létezése nyilvánvaló, nem feltétlenül egyértelmű, hogy mi is az. Miután ezt is megállapítottuk, már csak a minőség marad hátra; ha pedig mindezt feltártuk, nincs több tennivalónk” (3, 6, 80–81).

II. AZ ATHÉNI BÍRÁSKODÁS

Athénban a bírói testület jogilag képzetlen emberekből állt. Egy athéni férfi akkor lehetett bíró, ha apja és anyja athéni polgár volt, és már betöltötte a 30. évét. A bírák száma óriási volt: a legkisebb bírói testület 201, a közepes 301, a legtöbb 501 főből állt. A páratlan szám fontos volt, mert így lehetett elkerülni a szavazategyenlőséget. Minden év elején az athéni polgárok közül kisorsoltak 6000 embert, és közülük sorsolással választották ki nap mint nap, hogy ki milyen bíróságon fog ítélni. Ezután a bírák esküt tettek, hogy részlelhajlás nélkül fognak ítélni.

Az ítélet kizárólag a bíraktól függött, az állami hivatalnokok csak az eljárás menetét felügyelték. Egyes perekben a bűnösség megállapítása után a büntetést rögtön végrehajtották, mert azt a törvény írta elő (*agón atimétosz*). Más perekben az elítéltetést követően a vád és a védelem képviselőjének javaslatot kellett tennie a büntetésre, majd ezt követően a bírák szavazással döntöttek el, hogy melyik büntetést választják. E pertípusba (*agón timétosz*) tartozott Szókratész pere. Szókratész vádlói halálbüntetést kértek Szókratészre, maga Szókratész pedig a prütaneionban, a tanácsházán való ingyenes étkezést kérte magának, „amiért meggyőződése szerint élt egész életében”; ezt ugyanis kitüntetésként vagy jutalomként adták meg az athéni polgárnak érdemei elismeréséül.

Athénban nem volt ügyvéd, ezért mindenkinek személyesen kellett megjelennie a bíróságon, és személyesen kellett képviselnie ügyét. A perek egyéni kezdeményezésre keletkeztek. Közvédat bárki kezdeményezhető: személyesen vitte el a bizonyítékait, a törvényeket és a tanúvallomásokat az adott pertípust felügyelő bíróságra. A tanúvallomásokat írásban nyújtották be, a tör-

vényszék előtt szóban csak megerősítették vallomásukat. Szókratészt hárman is bevádolták: Melétosz, a költő, Anütosz, a kézműves (tímár volt) és Lükón, a szónok. Szókratésznek mint vádlottnak vagy alperesnek személyesen kellett védekeznie.

A bírák színe előtt két elkülönített padon ült a vád és a védelem képviselője. Magánvadás perekben előbb a vád képviselője beszélt, majd a védelem válaszolt. Ezután következett a második beszéd: előbb a vád, majd a védelem ismételhette meg érveit. A második beszéd rövidebb volt, és rögtönzészzerű. A beszédek elhangzása után a bírák szavaznak. Minden bíró két bronzkorongot kap; az egyik át van fúrva, a másik tömör. Az átfúrttal az elítélésre szavaznak, a tömörrel a felmentésre. Két amfora van elhelyezve, az egyik bronzból, a másik fából. A bronz amforába dobják az érvényes szavazatot, a fa amforába az érvénytelent. Tehát mindegyik bíró csak egy korongot dobhat a bronzamforába. Ha az átfúrtat dobja bele, az elítélést jelent, ha a tömöret, felmentést. Ezután a számláló bizottság megszámlálja a korongokat, külön az átfúrtakat, és külön a tömöreket. Ha az átfúrtból van több, akkor elítélik a vádlottat, ha a tömörből felmentik. Ha egyenlő a szavazatok száma, akkor az alperes javára döntenek.^[8]

III. SZÓKRATÉSZ PERE ÉS VÉDŐBESZÉDE

1. Társadalmi és politikai háttér

A spártaiak parancsára Théramenész harminc törvényhozót, zsarnokot állított Athén élére, közülük ő volt az első. Hazahívták az emigránsokat, többek között az egykori Szókratész-tanítványt Kritiaszt is, aki véres leszámolásba kergette a harmincakat: először a *demagógokat*, a *szükophantákat* (latinul: *delator*) végeztette ki, majd törvényt hoztak, hogy a harmincak bárkit tárgyalás nélkül kivégezhetnek. Ez már sok volt Théramenésznek, Kritias ellen fordult, Kritiasz azonban rávette a harmincakat, hogy ítéljék halálra Théramenészt, így is történt: Théramenészt kivégezték.

A demokraták viszont Phülében szervezkedtek, és támadást indítottak a harmincak seregei ellen Thraszübulosz vezetésével, és legyőzték őket a munüchiai csatában 403 elején, e csatában maga Kritiasz is elesett. A spártai Pausaniasz király is átállt hozzájuk, és így spártai támogatással visszaállították a demokráciát.^[9]

Athén vereséget szenvedett, megalázó feltételek mellett békét kötött Spártával, és összeszorított fogakkal felejtett. De közben valahogy ingerültebb lett a másként gondolkodókkal szemben. Külső hatalmát elveszítve befelé demonstrálta erejét. Mindazokat a vádak, amelyeket már Arisztophanész *Felhők* című komédiájában 423-ban felhozott Szókratész ellen (nem tiszteli Athén régi iste-

[8] Lásd erről részletesebben: Horváth, 2001, 22-30.

[9] Vö. Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady, 2005, 218-223.

neit, új isteneket vezet be, megrontja az ifjúságot, föld alatti és kozmikus dolgokon töpreng, a hazugságot igazságnak, az igazságot hazugságnak mutatja be), felhozzák ellene 399-ben, és e vádak alapján halálra ítélik.

Platón: *Szókratész védőbeszéde*; ennek 15. fejezetéből tudjuk, hogy csak harminc szavazattal ítélték el. A halál pedig jó, „mert így egész ideje nem tűnik többnek, „mint egyetlen éjszakának”. Továbbá a Hádészban majd igazságos bírákat talál, és reménye szerint azokat is megvizsgálhatja (32). Ezért nem tartotta vissza ettől belső jele, a daimonion. „Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent.”^[10] Szókratész védőbeszédében ezek Szókratész utolsó szavai.

Platón, *Kritón* című dialógusában Kritón meglátogatja Szókratészt a börtönben, és rá akarja beszélni, hogy szökjön meg, barátai mindent előkészítettek már, megszöktetése könnyen kivitelezhető. Azért jött el Szókratészhoz, mert megtudta, hogy Déloszból megérkezett a hajó, „amelynek érkezével meg kell halnia”. Amíg a Déloszban tartózkodó ünnepi küldöttség hajója nem érkezett vissza, addig Athénban tilos volt végrehajtani a halálos ítéletet. Szókratész egyrészt méltatlannak tartja a szökést: „ha megszökik, igazságtalanságért igazságtalansággal fizet”, másrészt az isteni hang „nem engedi, hogy másokra” hallgasson, ezért utolsó szavai: „cselekedjünk így, mert az isten is erre vezérel.” (17; 54d).

Platón *Phaidón* című dialógusában beszámol arról, hogy Phaidón ott volt Szókratésznél azon az utolsó napon, amikor az isteni férfi kiitta a börtönben a méregpoharat. Egyébként Szókratész ebben írja le a túlvilági mennyországot, ahova a jók lelkei jutnak, ezért Platónnak ez a műve óriási hatással volt az ókeresztény apokrif irodalomra. Ebben is elmagyarázza Szókratész, hogy miért jobb meghalni, mint élni a jóknak. E dialógus vége felé mondja Szókratész, hogy megfürödve issza ki a méregpoharat, mert nem akar munkát adni az asszonyoknak, „hogy ne kelljen hullamosással bajlódniuk”. Ezután bejött a kivégző tizenegyek szolgálja, és bejelentette, hogy az archónok parancsára ki kell innia a mérget. Amikor behozza a mérget a szolgál, Szókratész megkérdezi tőle, hogy mit hogyan csináljon. Szókratész az utasítás szerint kiissza a méregpoharat. Utolsó szavai: „Kritón, egy kakassal tartozunk Aszklépiosznak; adjátok meg, és el ne mulasszatok” (56; 118a).

2. Az erisztika a vitatkozás tudománya

Az erisztika, a vitatkozás tudománya olyan érvelésmód, amely mindenáron győzelmet akar elérni. Két személy kérdés-felelet formájában vitatkozik, és a kérdező fél a válaszoló fél legyőzésére törekszik. A támadó olyan kérdéseket tesz föl, amelyekre csak igen vagy nem válasz adható, de a válaszadó szempontjából mindkettő előnytelen. E módszert a szofisták tették általánossá: a pro és kontra

[10] Platón műveit a következő kiadásból idézzük: *Platón összes művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

érvek gyakorlása, a bizonyítás/cáfolás, a kikérdezés alkotta a szofista szónoki képzés törzsanyagát.

Szókratész védőbeszédében elmondja, mi az oka annak, hogy ő vizsgálja, kérdezi az embereket, azokat akiket a közvélemény bölcsnek tart. Gyermekkori barátja, Khairephón ugyanis Delphoiban megkérdezte Püthiát, a jósnőt, hogy van-e Szókratésznél bölcsőbb ember. Püthia pedig azt felelte, hogy Szókratésznél nincs bölcsőbb ember. Mikor Szókratész ezt megtudta, elment egy bölcs emberhez, hogy megcáfolja ezt a kinyilatkoztatást: kikérdezte ezt a bölcs államférfit, és a végén kiderült, hogy tényleg nem bölcs. Ezt meg is mondta neki, és ezzel ellenségévé tette. Ezután sokakhoz elment, és ezekről is kiderült, hogy nem bölcsök, pedig annak képzelik magukat. Ezek aztán mind halálos ellenségévé vált. Szókratész mindezeknél bölcsőbb, mert ugyan ő sem tud semmit, de legalább tudja, elismeri, hogy nem tud semmit (*Apológia* 5-6.; 21a-d).

Szókratész védőbeszédében Melétosz azon vádjával kapcsolatban, hogy megrontja az ifjúságot, a következőket kérdezi Melétosztól:

„Sz.: Felelj, Melétosz, fontosnak tartod-e, hogy az ifjak jók legyenek. M.: Én bizony igen. Sz.: Mondd meg, ki teszi őket jókká? M.: A törvények. Sz.: Nem ezt kérdeztem, hanem azt, hogy melyik ember, az, aki a törvényeket ismeri? M.: Igen, a bírák. Sz.: Ezek tudják az ifjakat jobbá tenni? M.: De mennyire. Sz.: Mindnyájan? M.: Mindnyájan. Sz.: Hérára, sok jótevő van. Ezek a hallgatók is jobbá teszik őket, vagy nem? M.: Ezek is. Sz.: Hát a tanács tagjai? M.: A tanács tagjai is. Sz.: A népgyűlés tagjai is jobbá teszik őket? M.: Azok is.

Szókratész: „Úgy látszik tehát, minden athéni polgár derekabbá és jobbá teszi őket, kivéve engem: én vagyok egyedül a megrontójuk. Ezt mondd?”

Melétosz: „Bizony nagyon is, éppen ezt mondom.”

Szókratész: „Így hát nagy szerencsétlenségre ítélsz. És most kérlek, felelj. Úgy gondolod, a lovaikkal is így áll a dolog? Minden ember jobbá teszi őket, és csak egy rontja el? Vagy pedig éppen az ellenkezője igaz: egy képes csak derekabbá tenni a lovakat, vagy csak nagyon kevesen: a lovászok. A többiek pedig, ha foglalkoznak velük és használják őket, elrontják. Nem így áll a helyzet, Melétosz, a lovakkal és minden más élőlényel is? De bizony így, akár tagadjátok, te és Anütosz, akár beleegyeztek. Mert hiszen nagy-nagy szerencséje volna az ifjaknak, ha csak egy ember rontaná őket, és a többi mind javítaná. Csakhogy, Melétosz, te eléggé bebizonyítod most, hogy soha nem is gondolkoztál az ifjúság felől, és világosan kimutatod azt a gondatlanságot, hogy soha nem törődtél avval, amiért engem törvényszék elé vezetesz” (*Apológia* 12; 24c-e – 25a-c).

Szókratész gondolatmenete logikus, nem sérti meg a logikai szabályait; analógiával bizonyít: ahogy a lovász eteti és ápolja a lovakat, úgy táplálja és gondozza ő az ifjúságot. És ahogyan a lovakat használók ártanak a lovaknak, úgy ártanak az ifjaknak azok, akik rosszra tanítják és rosszra készítetik őket.

Mennyivel más a szofisták erisztikája, kérdezési módja: szándékos logikai hibákat ejtenek, azzal a szándékkal, hogy becsapják a hallgatóságot. Platón erre is szolgáltat példát Euthüdémosz című dialógusában: *Euthüdémos* testvére, Dionüszodórosz így kérdez:

„Mondd csak, van neked kutyád?
 Mégpedig igen vad – felelte Ktészipposz.
 És vannak kölykei?
 Vannak. Azok is olyanok.
 Ugyebár apjuk ezeknek a kutya.
 Saját szememmel láttam, amikor meghágta a szukát – felelte.
 Mármost! Nem a tiéd a kutya?
 De igen – mondta.”

Ugyebár apa ő és a tiéd; így hát a te apád a kutya, te pedig kutyakölyköknek vagy fivére (24-25;298d-e).

IV. BÍRÁSKODÁS A RÓMAIAKNÁL

A rómaiaknál más volt a bírászkodás hagyománya: kezdetben általában a *praetornál* kezdeményezték a peres eljárást, aki egy formulát állított össze, amely a büntett törvényes meghatározását tartalmazta, majd az ügyet a bíróságra utalta, amelynek funkciója az volt, hogy megállapítsa, hogy a formula feltételei teljesülnek-e vagy sem. A praetor jelölt ki egy vagy több bírót, akinek a személyét a peres felek is elfogadták. Ez a bíró meghallgatta a feleket, a tanácsadóit (*concilium*) és így döntött.

A Kr. e. 2-1. században a bírói testület száma megnőtt, a bírászkodás is demokratikusabbá vált, és a szónoki beszéd is egyre fontosabb lett. A rómaiaknál ugyanis volt ügyvéd (*advocatus*), aki vállalkozott a vád vagy a védelem képviselésére.

A köztársaság korában a polgári ügyek tárgyalására két speciális magánjogi bíróságot hoztak létre: a százszemélyes bíróságot (*iudicium centumvirale*), amely általában száz zsűritagból állt, és többnyire vagyoni és örökösödési ügyekben bírászkodott. Továbbá a tízszemélyes bíróságot (*decemviri stlitibus iudicandis*), amelynek hatáskörébe a szabadságperek tartoztak. A két iudicium a császárkor elején összeolvadt, a 3. században pedig megszűnt.^[11]

Bizonyos bűncselekmények kivizsgálására állandó bizottságokat (*quaestio perpetua*) állítottak föl, pl. Kr. e. 149-ben a zsarolási (*repetundae*) ügyekben. Sulla alatt már számos *crimenre* külön-külön *quaestio* bírt hatáskörrel. 70-ben három kamarát (*decuria*) alakítottak ki 300-300 taggal, s közülük sorsolással jelölték ki a konkrét ügyekben eljáró 50-75 fős bíróságokat.^[12]

Az esküdtbírák társadalmi hovatartozása az idők folyamán többször változott, a szenátorok és a lovagok között harc folyt a bíróságokért. C. Sempronius Gracchus bizonyos bűnperekben a bírászkodás jogát a lovagokra ruházta,^[13] Sulla diktatúrája alatt a lovagokat kizárta, és a szenátorokra ruházta a bírói tiszteletet.

[11] Földi - Hamza, 2008, 162.

[12] *Uo.* 163-164.

[13] Földi - Hamza, 2008, 31.

A szenátorok és lovagok küzdelme a bíróságokért fontos támpontot szolgáltat az első rendszeres római retorika, A C. Herenniusnak ajánlott retorika datálásához: „Továbbá a *Lex Plautia iudiciaria* alapján (i. e. 90–89) bűnügyekben szenátorok és lovagok együtt bíráskodtak. Sulla azonban 82–81-ben ismét kirekesztette a lovagokat a bíráskodásból. Mivel a 4, 35, 47-ben olyan bíróságot szerepeltet a szerző, amely lovagokból és szenátorokból áll, e résznek a 82–81-es sullai törvény előtt kellett keletkeznie, azaz a *terminus ante quem*: 82–81).” Például:

„Szétoosztásról (*distributio*) beszélünk, amikor bizonyos meghatározott feladatokat több dolognak vagy személynek osztunk ki; például: »Aki közületek, bírák, kedveli a senatus nevet, az szükségszerűen gyűlöli ezt az embert; ez ugyanis mindig nagyon arcátlanul támadta a senatust. Aki azt akarja, hogy államunkban a lovagi méltóságnak igen nagy tekintélye legyen, az szükségszerűen a legnagyobb büntetéssel kívánja ezt sújtani, nehogy becstelenségével e tiszteleltre méltó rendre szégyent és gyalázatot hozzon.«” (4, 35, 47).^[14]

A *principátus* elején született *lex Iulia iudiciorum publicorum* (Kr. e. 17) egy séget teremtett a quaestiók szervezetében: négy *decuriát* hoztak létre, egyben a szenátorok, kettőben a lovagok ítélkeztek. Mindezt természetesen Augustus császár hozta. A negyedikről Suetonius ezt írja: „A három bírói testülethez egy negyediket csatolt az alacsonyabb néposztályok tagjaiból, ez volt a kétszázados osztálya, mely kisebb jelentőségű ügyekben ítélkezett” (*Div. Aug.* 32).^[15] A büntető eljárásban közvádoló nem volt, a *quaestiók* előtt bármely polgár vádat emelhetett. A bíróság csak a bűnösségről szavazott, a büntetést a törvény állapította meg. A császárság későbbi századaiban e *quaestiók*kat a császári bíráskodás (*cognitio extra ordinem*) fokozatosan kiszorította: a büntetői hatalmat a császár gyakorolta főtisztviselői (*praefectus urbi, praefectus praetorio és a provinciák helytartói*) által.^[16]

Rómában a peres felek és a bírák többnyire komoly jogi ismeretekkel rendelkeztek. Cicero korában a nagy perek óriási tömegek előtt zajlottak a Forumon, vagy a nagy bazilikákban. A centumvirális bíróság a Basilica Iuliában ülésezett, s szónoknak nagy és féktelen tömeg előtt kellett olykor órákig beszélnie.

V. CICERO: IN Q. CAECILIUM ORATIO QVAE DIVINATIO DICITUR

Kr. e. 70. második felében a szicíliaiak kérésére Cicero bevádolta C. Verrest, aki az előző három évben Szicília kormányzójaként kifosztotta a Római Birodalom legrégebb provinciáját. Szicília mint felperes zsarolás (*quaestio de pecuniis repetundis*) vádjával állíttatta bíróság elé a volt kormányzót. Cicero *In Q. Caecilium oratio quae divinatio dicitur* című beszédében elmondja, hogy a szicíliaiak efféle szavakkal kérték segítségét:

[14] Cornificius, 1987, 21.

[15] Suetonius, 1994, 85.

[16] Földi – Hamza 2008, 164.

Venisse tempus aiebant, non iam ut commoda sua, sed ut vitam salutemque totius provinciae defenderem: sese iam ne deos quidem in suis urbibus ad quos confugerent habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quas res luxuries in flagitiis, crudelitas in suppliciiis, avaritia in rapinis, superbia in contumeliis efficere potuisset, eas omnes sese hoc uno praetore per triennium pertulisse (In Caecilium 1, 3).^[17]

„Eljött az idő – mondták – amikor már nem érdekeiket kell védenem, hanem az egész provincia életét és boldogulását; nekik bizony már isteneik sincsenek a városaikban, akikhez menekülhetnének, mert ezeknek legszentebb szobrait a legtisztéletreméltóbb szentélyekből C. Verres elvitte. Amilyen tetteket elkövethetett a féktelenség gazságokban, a kegyetlenség büntetésekben, a kapzsiság rablásokban, a gőgösség bántalmazásokban, mindezeket ők ezen egyetlen praetor alatt három éven keresztül elviselték.”

Ahogy a szövegből kiderül, nem egyszerű zsarolási perről van szó Verres esetében, hanem bűnperről, ha Verrest a bíróság bűnösnek találja, fővesztésre, római polgárjogának elvesztésére ítélik.

Jelentős körülmény, hogy két szicíliai város nem emelt vádat Verres ellen, Messana és Siracusa. Cicero így indokolja távolmaradásukat:

Adsunt homines ex tota provincia nobilissimi, qui praesentes vos orant atque obsecrant, iudices, ut in actore causae suae deligendo vestrum iudicium ab suo iudicio ne discrepet. Omnium civitatum totius Siciliae legationes adsunt praeter duas civitates; quarum duarum si adessent, duo crimina vel maxima minuerentur, quae cum his civitatibus C. Verri communicata sunt (In Caecilium 4, 14).

„Az egész provinciából itt vannak a legelőkelőbb emberek, akik jelenlétükkel kérnek benneteket, és könyörögnek hozzátok, bírák, hogy ügyük vivőjének kiválasztásában a ti ítéletek az ő ítéletüktől ne üssön el. Egész Szicíliából minden város küldöttei itt vannak, két város kivételével; ha e két városból is itt lennének, két bűnvádat, talán a legnagyobbakat, enyhíteni lehetne, amelyekben C. Verres e két várossal egybefonódott.” (In Caecilium 4, 14).

Cicero tehát a szicíliaiak kérésére vállalkozott arra, hogy Verres vádlója legyen. Verres és támogatói azonban túlságosan veszélyes vádlónak tartván Cicerót, ezért hogy kitérjék őt a vádló szerepéből, Q. Caecilium biztatták fel arra, hogy legyen a vádlójuk azzal a hátsó szándékkal, hogy vádlói feladatát vagy rosszul látja el, vagy a védelem kezére játszik. Tehát Caecilium is bevádolta Verrest, négy hónappal a tárgyalás megkezdése előtt (Kr. e. 70 januárjában). Mivel két vádló jelentkezett, a *divinatio* néven ismeretes bírósági eljárás során bírácoknak kellett eldönteniük, hogy ki legyen a vádlott. A bírák meghallgatták a két jelölt maguk érdekében mondott beszédeit, és a két beszéd alapján döntöttek el következtetéssel, jóslással (*divinatio*), hogy ki legyen a vádló, ezért *divinatio* ennek a peres eljárásnak a neve.

[17] Cicero latin szövegeit a következő kiadás alapján idézem: Cicero: *The Verrine Orations with an English translation* by L. H. G. Greenwood. Cambridge Mass.: Harvard University Press (1948) 2002; magyar szövegét pedig saját fordításomban.

Cicero határozottan megmondja, miért akarja Verres Caeciliust vádlóul Cicero helyett:

Sunt multa quae Verres in me esse arbitratur, quae scit in te, Q. Caecili, non esse; quae cuius modi in utroque nostrum sint paulo post commemorabo; nunc tantum id dicam quod tacitus mihi adsentiare, nullam rem in me esse quam ille contemnat, nullam in te quam pertimescat (In Caecilium 7, 22).

„Verres úgy véli, hogy bennem sok olyan dolog megvan, amiről tudja, hogy benned, Q. Caecilius, nincs meg. Hogy ezek milyenek mindkettőnkben, hamarosan meg fogom említeni. Most csak azt mondom el, amiben szótlanul is egyetértesz velem: semmi olyasmi nincs bennem, amitől ő ne tarthatna, és semmi olyan tebenned, amitől ő félhetne” (7, 22).

Azután elmondja, hogy Caecilius testvére, Marcus Verresszel bizalmas barátságban van. Ez is azt sejteti, hogy Caecilius csak látszatvádlója Verresnek: *Sunt et haec et alia in te falsi accusatoris signa permulta, quibus ego nunc non utor; hoc dico, te, si maxime cupias, tamen verum accusatorem esse non posse. Video enim permulta esse crimina quorum tibi societas cum Verre eius modi est ut ea in accusando attingere non audeas (In Caecilium 9, 29).*

„Ezek is és igen sok egyéb jele is van annak, hogy hamis vádló vagy; ezeket azonban most nem hozom fel ellened. Azt viszont állítom, hogy bármennyire szeretnéd is, igazi vádló mégsem lehetsz. Azt látom ugyanis, hogy igen sok olyan vád van, amelyben Verresszel együtt annyira érintve vagy, hogy azokat a vádemelés során nem merészelheted megemlíteni.”

Továbbá kifejti, hogy Caecilius műveletlen ahhoz, hogy egy ilyen nagy horderejű ügyben vádló legyen. Nincs türelme, szorgalma, hogy bejárja mindazokat a helyeket, amelyeket Rómában, Itáliában, Achaiában, Asiában, Pamphyliában, Szicíliában Verres végigrabolt. De nincs meg az a nyelvi műveltsége sem, hogy szemléletesen tudná jelenvalóvá tenni Verres bűneit:

Putasne te posse quae C. Verres in quaestura, quae in legatione, quae in praetura, quae Romae, quae in Italia, quae in Achaia Asia Pamphyliaque peccarit, ea, quem ad modum locis temporibusque divisa sint, sic criminibus et oratione distinguere? Putasne te posse, id quod in huius modi reo maxime necessarium est, facere ut quae ille libidinose, quae nefarie, quae crudeliter fecerit, ea aequae acerba et indigna videantur esse his, qui audient atque illis visa sunt qui senserunt? (12, 38).

„Hát úgy gondolod, hogy képes vagy arra, hogy amiket C. Verres követként, amiket praetorként, amiket Rómában, amiket Itáliában, amiket Achaiában, Ázsiában, Pamphyliában elkövetett, vádbeszédedben is elkülönítsd, ahogyan azok helyszínekben és időszakokban elkülönültek? Hát úgy gondolod, képes vagy elérni azt, ami az efféle vádlott esetében a lehető legfontosabb, hogy tudniillik amiket ő kéjvágyból, amiket elvetemülten, amiket kegyetlenül elkövetett, azok ugyanolyan kegyetlennek és méltatlannak tűnjenek majd föl ezeknek a bírácoknak, akik majd hallani fogják, mint azoknak tűntek föl, akik elszenvedték” (12, 38).

Végül ha Caecilius minden tekintetben kiválóbb lenne is, mint ő, ti. Cicero, egy dolog miatt mégsem lehetne Verres vádlója. Miért? Mert Verres questora volt Szicíliában.

Sic enim a maioribus nostris accepimus, praetorem quaestori suo parentis loco esse oportere; nullam neque iustiore neque graviore causam necessitudinis posse reperiri quam coniunctionem sortis, quam provinciae, quam officii, quam publici muneris societatem (19, 61).

„Őseinktől ugyanis úgy tudjuk, hogy a praetornak a quaestora számára a szülő szerepét kell betöltenie; mert a bensőséges kapcsolatnak nem lehet sem jogosabb és súlyosabb oka annál, mint a sors köteléke, mint a hivatal, mint a kötelesség, mint az állami feladat közössége.”

VI. CICERO: IN C. VERREM ACTIO PRIMA

Cicero tehát Caelilius kiiktatásával megszerezte a vádló jogát. Elindult Szicíliaba, hogy elvégezze az *inventio* feladatát: az anyaggyűjtést Verres ellen. Ötven napig nyomozott, hatalmas mennyiségű terhelő adatot gyűjtött a vádlott ellen. 70 tavaszán tért vissza Rómába.^[18]

Verres barátai azonban újabb időnyerő akcióba kezdtek: egy másik *de repetundis* pert indítottak ugyanannál a bíróságnál Achaia provincia volt kormányzója ellen. És ezt a pert Cicero pere elé tették azzal a szándékkal, hogy Cicero pere áttéssék a következő évre, 69-re. Az ismeretlen vádló elkezdte az anyaggyűjtést, amelyre 108 napot kért. Ennek befejeztével, megkezdte a pert, s ezzel Cicerónak három hónapi veszteséget okozott. Cicero erről így tesz említést a Verres elleni első perbeszédében:

Itaque cum ego diem inquirendi in Siciliam perexiguam postulavissem, invenit iste qui sibi in Achaiam biduo brevior diem postularet; non ut is idem conficeret diligentia et industria sua quod ego meo labore et vigiliis consecutus sum; etenim ille Achaicus inquisitor ne Brundisium quidem pervenit, ego Siciliam totam quinquaginta diebus sic obii ut omnium populorum privatorumque litteras iniuriasque cognoscerem: ut perspicuum cuius esse posset hominem ab isto quaesitum esse, non qui reum suum adduceret, sed qui meum tempus obsideret (In Verr. act. 1, 2, 6).

„Így hát amikor én igen rövid időt kértem a szicíliai nyomozásra, ez az alak talált magának egy olyat, aki két nappal rövidebbet kért magának Achaiába; nem mintha ő ugyanazt elvégezte volna gondosságával és szorgalmával, amit én munkálkodásommal és virrasztásaimmal elvégeztem. Ő ugyanis, ez az achaiai nyomozó, még csak Brundisiumig sem jutott el; én viszont ötven nap alatt egész Sziciliát úgy bejártam, hogy minden nép és minden magánszemély dokumentumait és a rajtuk esett jogtalanságokat kivizsgáltam; így mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy Verres azért alkalmazta ezt az embert, hogy ne a vádlott után nyomozzon, hanem hogy elvegye előlem az időt.”

Harmadik akciója Verresnek az volt, hogy megakadályozza Cicero pályázását az aedilisi tisztségre, a 69. évre, és ezt is azzal a céllal, hogy pere áttolód-

[18] Vö. Cicéron, 1984, 79–84.

jék a 69. évre. Erre az évre ugyanis hűséges embereit, Q. Caecilius Metellust és Hortensium, Verres védőjét választották consullá. Egy másik barátját, M. Caecilius Metellust pedig praetor urbanusszá és a *quaestio de repetundis* vezetőjévé jelölték. Verres barátja, Curio amikor megtudta, hogy Hortensius elnyerte a consulságot a 69. évre, előre gratulált Verresnek:

Videt ad ipsum fornicem Fabianum in turba Verrem; appellat hominem et ei voce maxima gratulatur; ipsi Hortensio, qui consul erat factus, propinquis necessariisque eius, qui tum aderant, verbum nullum facit; cum hoc consistit, hunc amplexatur, hunc iubet sine cura esse. „Renuntio” inquit „tibi te hodiernis comitiis esse absolutum” (In Verr. act. 1, 7, 19).

„Éppen Fabius diadalíve mellett pillantja meg Verrest a tömegben. Megszólítja emberünket, és hangosan gratulál neki. Magához Hortensiushoz, akit consullá választottak, rokonaihoz és barátaihoz, akik akkor szintén ott voltak, egy szót sem szól. Verresszel viszont megáll, megöleli, és biztatja, hogy vesse el gondjait: »Jelentem neked – mondja –, a mai népgyűlésen felmentettek téged.«”

A Verres elleni per az említett akadályoztatás miatt csak augusztus 5-én kezdődhetett el. De azt egy sor ünnep megszakíthatta: *ludi votivi* augusztus 15-én kezdődtek és 15 napig tartottak. Azután jöttek a *ludi Romani*, amelyek elhúzódtak szeptember közepéig. A *ludi Victoriae* lefoglalták október utolsó napjait; a *ludi Plebei* novemberből vett el több napot. Tehát Verresnek nagy esélye volt arra, hogy pere áthúzódik 69-re, amikor az ő emberei ülnek a legfontosabb hivatalokban. Cicero azonban mindezt átlátta, és mindenképpen még 70-ben akarta a pert befejezni, mert a per átvitele 69-re, vereségét jelenthette volna:

Ita defessa ac refrigerata accusatione rem integram ad M. Metellum praetorem esse venturam. Quem ego hominem, si eius fidei diffisus essem, iudicem non retinuissem; nunc tamen eo animo sum ut eo iudice quam praetore hanc rem transigi malim, et iurato suam quam iniurato aliorum tabellas committere (In Verr. act. 1, 10, 31).

„Ilyen módon ellankasztva és megbénítva a vádat, az ügy teljes egészében M. Metellus elé kerülne. Ehhez az emberhez mint a bíróság tagjához én nem ragaszkodnék, ha tisztességében nem bíznék. Ebben a helyzetben azonban úgy érzem, inkább akarnám ügyemet lefolytatni akkor, amikor ő bíró, mint amikor ő praetor. Mert inkább rábíznám saját szavazatát, mikor esküt tett, mint másokéit, amikor nem tett esküt.”

Cicero tehát szorult helyzetben volt, de kivágta magát. Felborította a peres eljárás hagyományos rendjét, amely szerint a vádló mond egy hosszú beszédet, majd a védő is mond válaszul egy hosszú beszédet. Utána tanácsadói (*subscriptores*) is hosszasan nyilatkoznak. Amikor mindenki elmondja a saját beszédét, jönnek a tanúk és megteszik vallomásaikat, először a vádlói, majd a védői. Mindegyik ügyvédnek meg volt engedve, hogy keresztkérdéseket tegyenek fel a tanúknak, végül vita (*altercatio*) is következett stb. Ez rengeteg időt igényelt volna, és az ügyet Verres áttolhatta volna a következő évre. Ehelyett Cicero szinte jegyzőkönyvszerűen ismerteti Verres cselvetéseit, s ezzel párhuzamosan blokkokban adagolja Verres zsarolásait és büntetteit. Ezzel a technikával meg-

akadályozta Verres védőjét, Hortensius abban, hogy egy hosszú és hatékony védőbeszédet mondjon.

És végül még egy fontos szempontja volt. Végig sakkban tartotta a bírákat: nem hagyhatják magukat korrumpálni; már egész Róma, az egész birodalom fel van háborodva a korrupciók miatt. A népharag már el akarja söpörni a korrupciós bíróságokat. Kijelenti, hogy örök ellensége lesz a minden tönkretévő korrupciónak, s mindezt Verres védőjének, Hortensiusnak mondja:

Nunc vero, quoniam haec te omnis dominatio regnumque iudiciorum tanto opere delectat, et sunt homines quos libidinis infamiaeque suae neque pudeat neque taedeat, qui quasi de industria in odium offensionemque populi Romani irruere videantur, hoc me profiteor suscepisse magnum fortasse onus et mihi periculosum, verum tamen dignum in quo omnes nervos aetatis industriaeque meae contenderem. Quoniam totus ordo paucorum improbitate et audacia premitur et urgetur infamia iudiciorum, profiteor huic generi hominum me inimicum accusatorem, odiosum, assiduum, acerbum adversarium (12, 35–36).

„Most pedig, mivel téged olyannyira gyönyörködtet a bíróságoknak ez a teljes zsarnoksága és kényuralma, és vannak emberek, akik nem szégyellik és nem unják kicsapongásaikat és gyalázatukat, akik úgy tűnnek föl, hogy szinte szándékosan provokálják ki a római nép gyűlöletét és bosszúját, nyíltan kijelentem, hogy magamra vállaltam ezt a nagy és talán számomra veszélyes terhet, amely mégis méltó arra, hogy életem és szorgalmam minden idegével képviseljem. Minthogy az egész szenátori rendre nyomást gyakorol kevesek gonoszága és vakmerősége, és a bíróságok rossz híre is szorongatja, nyíltan kijelentem, hogy ennek az emberfajtának, ártalmas vádlója, gyűlöletes, kitartó, kíméletlen ellenfele leszek.”

Cicero valószínűleg már az *In Caecilium divinatió*val megingatta Verres védőit és ráijesztett a bírákra. A Verres elleni *prima actió*val pedig lesöpörte a védelmet. Maga Verres kifizette a 40.000.000 sestertius bírságot, és önkéntes száműzetésbe vonult Massiliába. Mivel az *actio prima* augusztusban zajlott, és egész birodalomból óriási tömegek özönlöttek részint az egyedülálló korrupciós botrány tárgyalására, részint a világhírű Hortensius és Cicero összecsapását megcsodálni, a korrupcióval számtalanszor megfenyegetett bíróság ellenállt Verres vesztegetési kísérleteinek.

IRODALOM

- Arisztotelész (1999): *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Cicero (2002): *The Verrine Orations with an English translation* by L. H. G. Greenwood. Harvard University Press, Cambridge Mass., (1948).
- Cicéron (1984): *Discours*. Tome II. Texte établi et traduit par H. de la Ville de Mirmont. Société d'Édition «Les Belles Lettres», Paris.
- Cornificius (1987): *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Földi András – Hamza Gábor (2008): *A római jog története és institúciói*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (2005): *Görög történelem*. Harmadik, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Horváth László (2001): *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT., Budapest.
- Lausberg, Heinrich (1960): *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag, München.
- Platón (1984): *Platón összes művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius (2008): *Szónoklattan*. Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- *Retorikai lexikon* (2010), Főszerkesztő Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Suetonius Tranquillus, Gaius (1994): *A Caesarok élete*. Fordította Kis Ferencné. Európa Könyvkiadó, Budapest.

•
Győri pékmesterek ládája, 1699